

О.М. Кривуля, д-р філос. наук,
професор каф. філософії та політології
Уч-ту внутр. справ

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК БАЗА ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Оскільки термін «норма» може вживатись у різних смислах, то зразу обумовимо, що тут ідеться про *соціальні норми*. Соціальна норма є засобом презентації, представленості людям суспільних відносин на рівні їх поведінки, тобто перед людьми у їх повсякденному спілкуванні суспільні відносини постають як сукупність норм. У практиці свого буденного життя кожний індивід сприймає соціальні норми у вигляді правил, стандартів діяльності і поведінки, які приписують допустимі межі дії, за порушення котрих передбачаються санкції. Отже, соціальні норми – це приписи, вимоги суспільства до дії окремих суб'єктів в ім'я соціальної солідарності.

У суспільстві існує досить складна і розгалужена система норм, в якій відбувається поділ на сфери суспільного життя, соціальна структура, історична динаміка. Все це ускладнює вивчення нормативної системи. До того ж багатомірність нормативних приписувань унеможлиблює вичерпну класифікацію норм. І все ж існують деякі усталені підходи до такої класифікації. Так виділяють *норми «жорсткі»* і *«м'які»* в залежності від суворості вимог відносно їх дотримання і характеру санкцій. Жорсткі норми вимагають буквального виконання і за їх порушення передбачається суворе покарання. М'яка (або гнучка) норма передбачає допустимість тієї чи іншої свободи в розумінні її вимоги, і кара за її порушення не є такою суворою. У чомусь схожим до цього є поділ норм на *«норми-правила»* і *«норми-очікування»*. Перші найбільш важливі для суспільства, бо їх порушення підриває стабільність суспільного життя, призводить до соціальної дезінтеграції. Порушення норм-правил, зазвичай, спричиняє суворе покарання. З цієї точки зору, норми-очікування є менш значущими і тому вони не існують у вигляді писаних законів. Розділяють також *«норми-цілі»* і *«норми-рамки»*. Перші мають орієнтуючий характер, вказують на цінності, прагнення до яких заохочується суспільством або групою. Другі вказують на граничні параметри діяльності, межі людської активності.

У відношенні до норм люди часто користуються уявленнями про *«належне»* і співвідносять його з *«сущим»*, реально існуючим. Належне, або *деонтичне*, включає в себе права і обов'язки, які *повинні* мати місце, хоч їх може й не бути. Деонтичні уявлення виробляються певними соціальними групами у відповідності з їх ціннісним горизонтом, ідеалами, зразками справедливого, доброго. Тут можуть траплятися випадки, коли суще й належне співпадають, або коли вони є протилежними. Отже, якщо взяти соціальні норми з точки зору їх деонтичного характеру, деонтичного припи-

сування, то можна виділити норми саме таких двох видів. Зважаючи на ступінь фіксації і формалізації норм, виділяють також *явні* (чітко сформульовані) і *латентні* (приховані), тобто такі, що припускаються самі собою, або маються на увазі. З огляду на форму фіксації можна виділяти норми, котрі наведені у зводах, кодексах, статутах, правилах тощо.

У спеціальній літературі запропоновані й такі підходи до класифікації норм, які дають змогу поєднати різні площини їх виміру. До норм одного виду відносять такі, що мають вкрай формалізований характер, контролюються й підтримуються спеціальними органами й засобами. Це будуть юридичні закони, адміністративні та організаційні правила. До норм іншого виду можуть бути віднесені ті, що не є формалізованими (наприклад, загальноприйняті вимоги, правила, звичаї). Проміжне місце у різних класифікаціях можуть займати моральні норми, норми етикету, моди. Хоч вони й добре усвідомлені суспільною свідомістю, але не мають однозначного формулювання і однієї інстанції кодифікації.

Наявність норм дає змогу описувати поведінку людини відносно її ставлення до пануючої системи норм. За американським соціологом Р. Мертоном [1], може бути дана така типологія індивідуального пристосування з огляду на норми, цінності, цілі й засоби їх досягнення:

Конформність. До цього типу відносяться, як правило, люди добропорядні, законослужняні. Чим вище рівень стабільності суспільства, тим більш поширеним є цей тип пристосування. Та й взагалі: тим, що людство й суспільство досі існує, ми зобов'язані більшості людей саме такого ґатунку.

Інновація. «Інновація» як форма пристосування виникає тоді, коли індивід добре засвоїв визначені культурою цінності й цілі, але не спромігся на такому ж рівні засвоїти прийняті норми, що регулюють інституційно визнані шляхи й засоби досягнення цілей. Наприклад, шахрайство, різні способи незаконного добування грошей. Тобто, до «інноваційного» типу можна віднести людей, які поділяють соціально-позитивні цілі, але для їх досягнення використовують нові, часто не соціально-схвальні засоби (злочинні шляхи).

Ритуалізм. До цього типу відносяться фанатики формалізму, затяті бюрократи. Вони залишаються осторонь занадто високих культурних цілей або принижують їх значення і зосереджуються на майже безумовному дотримуванні інституційних норм. Цей тип пристосування може бути поширеним у суспільствах, де соціальний статус індивідів до значної міри визначається їх досягненнями. Безперервна конкурентна боротьба викликає занепокоєність людей відносно свого статусу, а одним із засобів зменшення такої занепокоєності є постійне пониження рівня домагань.

Ретритизм. Навколо цього типу пристосування групуються ті, хто є «викинутих» з суспільства (бродяги, алкоголики, наркомани, деякі з тих, що хворіють на психози). «Ретритистами» часто стають ті, хто постійно зазнає поразки у прагненні досягти культурних цілей (навіть піднесених) закон-

ними засобами і не може удатися до незаконних засобів через свою внутрішню моральну заборону. Запеклі «ретритисти» майже не звертають уваги на встановлені порядки, характеризуються індивідуалізмом, звикли до своєї відторженості і нечасто впадають у розпач від постійних розчарувань і невдач.

Бунт. Цей тип пристосування в чомусь схожий на попередній. «Бунтівники» теж не поділяють загальноприйняті соціальні цілі і позитивні засоби їх досягнення, вважають довільними прийняті стандарти, що не мають ніяких підстав вважатись законними. Але, на відміну від ретритистів, бунтівники висувають свої норми. Вони часто стають жертвами різних політичних інтриганів, з них можуть формуватися й лави заколотників або просто групи чи натовпи, що шокують своєю зухвалою поведінкою обивателів.

Типи адаптації від другого до п'ятого прийнято називати *девіантними* (від лат. *dēviātio* – відхилення). Девіантність у поведінці й діяльності є наслідком розриву між цілями і соціально-схвальними засобами їх досягнення. Під девіацією слід розуміти не тільки злочин і правопорушення, а й будь-яку поведінку, що протистоїть загальноприйнятим нормам [2, с.289-290]. Під таке визначення впадають і численні різновиди незаконного застосування сили проти особи, і вчинки людей, що загрузли в розгусти, і «ділові операції» осіб, які обслуговують чужі пороки. Сюди можна додати усі форми корупції й неправильної поведінки (протизаконної або тільки неетичної) державних службовців і навіть обман при складанні іспитів.

Взагалі-то девіація – явище, яке властиве періоду суспільної стабільності, періоду панування загальновизнаних норм поведінки. Час соціальної дезорганізації, коли один соціальний порядок розвалюється, а новий ще тільки-но формується, не може бути показовим при обговоренні питання про причини девіантних вчинків. І перш за все тому, що розчиняється система координат, відносно якої визначається девіантна поведінка. Але це так лише частково, оскільки в громадській свідомості, в історичній пам'яті народу навіть у кризові періоди все таки зберігаються уявлення про девіантність і конформність, що свідчить про збереження певних інваріантів поведінки відносно деяких базових норм, які торкаються самих основ суспільного й особистого життя. На які ж саме базові норми спираються соціальні очікування в часи руйнування звичної схеми поведінки? Зважаючи на те, що такі часи можуть бути вельми затяжними, питання «На що спиратись?» звучить для кожної окремої людини далеко не риторично. Як здається, в кризові періоди, в часи руйнації для виживання суспільства особливого значення набуває консенсус відносно загальнолюдських цінностей і норм, що впливають з них. Апробовані історією загальнолюдські цінності дають індивідуові опору для оцінки вчинків, для формування ієрархії особистих ціннісних уявлень, для вибору лінії поведінки у хаосі норм перехідної доби. Однак, як свідчить практика, перетворення загальнолюдських цінностей і норм у справжню опору індивідуальної поведінки відбувається і довго, і складно.

Наприклад, у суспільствах з давніми традиціями ліберальної демократії багатство посідає одне з вищих місць на шкалі цінностей і при цьому культурно заохочуються тільки законні шляхи й засоби його досягнення. У часи ж «радянського суспільства» багатство не мало такого позитивного ціннісного навантаження, не існувало й ніяких інституційно окреслених форм поведінки для досягнення багатства як мети. Відповідно до цього негативна оцінка багатства асоціювалась з переконанням, що воно досягається виключно незаконним, злочинним шляхом. Суспільство, яке прагне відійти від цього й має намір стати на шлях ліберально-демократичних засад, у складні трансформаційні часи ще містить протилежні ціннісні установки, а саме: позитивну оцінку особистого багатства як мети життєдіяльності зі збереженням громадської думки, що багатство здобувається тільки незаконними засобами.

Іншим прикладом може слугувати проблема індивідуалізму й колективізму. Для ліберальної демократії характерним є визнання абсолютної цінності людини, пріоритет свободи й інтересів окремої особи по відношенню до суспільства. Однак тут індивідуалізм не ототожнюється з егоїзмом і готовність прийти на допомогу ближньому не скасовується індивідуалістичною установкою. В офіційній же «радянській» системі цінностей індивідуалізм оцінювався негативно, однозначно ототожнюючись з егоїзмом, і навпаки – колективізм нерозривно поєднувався з адьютуризмом. Відтак, у перехідний період є реальна загроза формування такої внутрішньої суперечливої ціннісної установки, коли віднині реабілітований індивідуалізм як і раніше ототожнюється з егоїзмом. Загальна небезпека таких протиріч у ціннісних установках полягає в тому, що вони провокують поведінку, яка фактично відхиляється від загальнолюдських цінностей і в той же час десь виправдовується від незрілою громадською думкою як така лінія поведінки, що немов цілком відповідає прогресу й потребі часу.

Суспільство, в якому девіантна поведінка охоплює значну частину населення, може в певні періоди наблизитись до стану *аномії* (від франц. *anomie* – беззаконня, безнормність.) Згідно з концепцією аномії, яку висунув французький соціолог Е. Дюркгейм, це такий стан суспільства, коли значна частина його членів негативно або байдуже відноситься до норм, що звернені до них. «У момент суспільної дезорганізації, – писав Дюркгейм, – буде вона відбуватись через хворобливу кризу, або, навпаки, у період сприятливих, але занадто раптових соціальних перетворень – суспільство тимчасово постає нездатним виявляти необхідний вплив на людину... Загальний стан дезорганізації, або *аномії*, посилюється тим фактом, що пристрасті менш за все підкорюються дисципліні саме в той момент, коли це найбільш потрібно» [3, с.237-239]. У вченні Дюркгейма про механічну й органічну солідарність суспільства аномія пов'язується з періодом переходу людства від традиційного до сучасного промислового суспільства. Попереднє суспільство виробило відповідну собі систему моральних норм, яка

не спрацьовує в індустріальну епоху, а вироблення адекватних моральних норм помітно відстає від темпів прогресу. Вихід зі стану аномії Дюркгейм вбачав у прискоренні переходу до органічної солідарності людей через такі форми взаємного спілкування й діяльності, які найближчі до індивідів і здатні їх інтегрувати в нову колективність, і покладався на провідну роль професійних груп, або корпорацій, які є єдиними суспільними групами, що можуть відтворити колективність на новій технічній основі. Залишимо історії ці конкретні думки великого французького соціолога, відзначимо для себе тільки загальну корисність ідеї про такі періоди, коли криза старої системи норм і забарність складання нової надовго дезорієнтує людей, накладає печатку мовчазного трагізму й терплячості на людей з високим сумлінням і легко розв'язує питання про муки совісті у людей, які ніколи й не знали інших способів дотримання норм, ніж відчуття страху чи додливої холопської покори.

Коли соціальні філософи розгортають моделі суспільства [4], то вони, як правило, включають до аналізу соціальних систем і нормативний вимір. Головна функція норм – інтеграція соціальних систем, хоч норми мають і інші функції (наприклад, регулятивну). Нормативний склад соціальної системи може набувати легітимного характеру і включатиме як право, так і мораль у їх взаємному зв'язку. Скажімо, якщо правові системи будуються на основі конституційних положень, то в основу конституції покладаються ті загальні моральні цінності й норми, відносно яких громадяни мають згоду. Отже, інтеграція, згуртованість суспільства тим вище, чим більш легітимною є нормативна система. Але як людям досягти бажаної легітимності? Вочевидь, це питання має таку життєву важливість для сучасних суспільств і таку теоретичну силу, що його особливо варто обговорювати.

Зовні норми виглядають як певні висловлювання. Люди оцінюють висловлювання з різних точок зору: зважають на їх експресивну силу емоційну забарвленість, взаємоузгодженість елементів одного висловлювання і взаємоузгодженість ряду висловлювань між собою тощо. Важливою характеристикою багатьох висловлювань є їх істинність. Однак, як підкреслює відомий фінський логік і філософ Георг Хенрик фон Врігт, серед філософів поширена думка, згідно з якою «норми не мають істиннісного значення, не можуть бути ні істинними, ні хибними» [5, с.290]. Якщо це так, а, напевно, воно так і є, то нема підстав стверджувати, що серед системи нормативних висловлювань можна віднайти деяке вихідне первісно істинне і з нього дедуктивно вивести всі інші норми, які будуть всіма визнаватись за законами розуму. Годі наївно сподіватись, що люди, навіть якщо норми й мали істиннісний вимір, взяли б на озброєння їх приписи для своїх вчинків, як це вони роблять стосовно технологічних вимог і правил безпеки. Цього було б замало. Тому для основних моральних вимог, що лежать у підвалинах нормативної системи суспільства, є інші, неістиннісні характеристики, однак такі, що дають людям можливість їх визнавати, і такі механізми й шля-

хи, які ведуть до легітимізації системи норм. Для з'ясування цього питання звернемось до міркувань сучасного німецького філософа Ю.Хабермаса, з точки зору якого всі осмислені висловлювання орієнтовані на сприйняття людей і містять в собі претензію на значимість (відносно істинності, нормативної правильності, правдивості), яку оцінюють інтерпретатори, тобто ті, до кого звернені висловлювання. «Інтерпретатори, – вказує Хабермас, – розуміють значення тексту лише до тої міри, до якої їм вдається збагнути. чому автор мав право висловлювати (як істинні) певні твердження, визнавати (як правильні) певні цінності й норми, виражати (як правдиві) певні переживання, або приписувати їх іншим» [6, с.49-50]. Оскільки у нас ідеться про норми, то стосовно них ми можемо говорити про значимість нормативних висловлювань з позиції їх правильності (тут *правильно* значить *добре* перш за все в моральному смислі, наприклад, у вислові «Збрехати комусь за таких-то обставин було б правильно»). Щоб застосувати критерій правильності до нормативних висловлювань, ми повинні вдатися до спроб віднайти деякі загальні, універсальні (прийнятні для всіх учасників моральних стосунків) *підвалини* правильності. Хоч у повсякденному житті люди вважають себе здатними відрізнити правильні норми й приписи від неправильних, філософи з давніх часів вдавалися до спроб віднайти граничні підстави правильності загальних моральних суджень, на яких будуються й правові норми. Це були або властиві людській природі моральні почуття, або, як у Канта, закон практичного розуму. Критика таких підходів у історії філософії йшла в тому напрямку, що їх автори не враховували соціальний і історичний фактори, прагнули чисто умоглядно, з суб'єктивістських позицій обґрунтувати деякий абстрактний (а тому й утопічний) нормативний порядок або виправдати реально існуючий.

Хабермас вважає, що утвердження норм і утворення деякої вири людей у їх легітимність може спиратись як на переконання, так і на санкції, або на переплетенні загрози зброєю і обіцянок матеріальних благ. Однак у сучасних суспільствах такими засобами не вдається надовго забезпечити легітимність. Не можна сьогодні сподіватись і на те, що достатньо зверху, просто явочним порядком ввести норми в дію і після цього очікувати від громадян їх безумовного шанування. Стосовно сьогоднішніх суспільств можна сказати: якщо нема справжньої легітимності, то нема й лояльності мас, а значить нема й справжньої інтеграції суспільства. Згідно з «етикою дискурсу», яку розвиває Хабермас, «та чи інша норма тільки в тому випадку може претендувати на значимість, якщо всі, кого вона стосується, досягають (або могли б досягти) згоди в тім, що ця норма має силу» [6, с.104]. Потрібен не гіпотетичний, не умовний чи умовний дискурс, а таке реальне й широке *обговорення* всіх зацікавлених у нормі учасників, щоб у підсумку вона виявилась до рівної міри доброю для кожного з тих, кого торкається, і лише тоді вона може вважатись виправданою. Ми не будемо тут говорити про всі умови й принципи реального етичного дискурсу, у німецького філо-

софа з цього приводу наведено достатньо аргументів і детально продуманих шляхів, з якими кожний може ознайомитись. Важливо підкреслити головний ідейний здобуток: в сучасних умовах у суспільстві *можна* досягти справжньої легітимності нормативного порядку, який буде ґрунтуватись на виправданості не тільки базових норм, а й усього нормативного ладу, що з них випливає, а досягнута легітимність, вочевидь, забезпечить інтеграцію громадян в суспільство.

Список літератури:

1. Мергон Р.К. Социальная структура и anomия // Социологические исследования. М., 1992. №2-4. 2. Коэн Альберт К. Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. М., 1972. 3. Дюркгейм Э. Самсубийство: Социологический этюд. М., 1994. 4. Див., напр.: Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998. С. 15-45; Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000. С.93-153, 415-562. 5. Вригт Г.Х. фон. Нормы, истина и логика // Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования: Избр. тр. М., 1986. 6. Хабермас, Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург, 2000.

Надійшла до редколегії 20.06.2000

*В.Д.Титов, д-р філос. наук,
звідувач каф. логіки Нац. юрид. академії
України ім. Ярослава Мудрого*

ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В США¹

Перш ніж говорити про історію філософії права у якійсь конкретній країні, визначимося з основними термінами. Не вдаючись до дискусій, які супроводять з'ясування статусу філософії права, тут і далі обмежимося чисто технічним її розумінням як комплексної проєкції основних розділів філософських досліджень: онтології, теорії пізнання, логіки і методології, історії філософії, соціальної філософії, філософської антропології, філософії історії, праксиології, аксіології тощо на сферу права. Принаймні у філософії права мова йде про пошук, осмислення і оцінку соціальної природи, функцій, основних феноменів і векторів розвитку правової реальності і правосвідомості. При такому розумінні однаково можливий та дисциплінарно рівноправний рух до філософії права як від загальної філософії, так і від загальної теорії права (див., напр., позицію С.С. Алексєєва [1] і В.С. Персесянця [4; 5]).

Історія філософсько-правової думки США, особливо її ранній період, з деяких об'єктивних і суб'єктивних причин у нас (і не тільки у нас) відома дуже слабо. У XVIII–XIX ст. визнаними лідерами у філософії права були італійські (Беккарія), французькі (Монтеск'є, Руссо), німецькі (Кант, Ге-

---

¹ У даній статті частково використані матеріали, зібрані під час стажування у США в 1997 р. завдяки гранту Ради міжнародних наукових досліджень і обміну (IREX).